

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**De verzamelwoede van Martinus van Marum (1750-1837) en de
ouderdom van de aarde. Herkomst en functie van het Paleontologisch en
Mineralogisch Kabinet van Teylers Museum**
Sliggers, B.C.

Citation

Sliggers, B. C. (2017, March 30). *De verzamelwoede van Martinus van Marum (1750-1837) en de ouderdom van de aarde. Herkomst en functie van het Paleontologisch en Mineralogisch Kabinet van Teylers Museum*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/47851>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/47851>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/47851> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Sliggers, B.C.

Title: De verzamelwoede van Martinus van Marum (1750-1837) en de ouderdom van de aarde. Herkomst en functie van het Paleontologisch en Mineralogisch Kabinet van Teylers Museum

Issue Date: 2017-03-30

Hoofdstuk 11

MARTINUS VAN MARUM EN ANDERE INSTITUTIONELE VERZAMELINGEN

Openbare verzamelingen

In de voorgaande hoofdstukken hebben we ons vooral beziggehouden met de herkomst en de functies van de mineralogische, paleontologische en geologische collecties in Teylers Museum. Daarmee zijn echter nog niet alle vragen over deze collecties beantwoord. In hoeverre was deze verzameling in Nederland aan het einde van de achttiende en begin van de negentiende eeuw uniek? Hoe verhielden deze collecties zich tot andere institutionele verzamelingen in Nederland? Waren het concurrenten waar het ging om het verwerven van objecten of werden informatie en mogelijk zelfs objecten uitgewisseld? Het antwoord hierop kan alleen gegeven worden door ook aandacht te besteden aan de geschiedenis en samenstelling van gelijksoortige verzamelingen uit die tijd, ofwel institutionele natuurhistorische verzamelingen die deels of geheel openbaar toegankelijk waren of werden.

Een voorbeeld van een dergelijke collectie is het al meermaals genoemde Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen in Haarlem. Deze verzameling dateert uit 1759 en kreeg vanaf 1772 een meer openbaar karakter. Martinus van Marum trad hier in 1777 aan als directeur, nog voor zijn aanstelling bij Teylers Stichting. Een ander voorbeeld betreft het in 1806 door Lodewijk Napoleon ingestelde Cabinet du Roi, een natuurhistorisch museum dat door Koning Willem I in 1815 in Amsterdam werd omgedoopt in 's Lands Kabinet. Toen directeur Caspar Georg Carl Reinwardt (1773-1854) in 1815 werd uitgezonden naar Java werden Martinus van Marum en de patriciër en verzamelaar Coenraad Jacob Temminck (1778-1858) de ad-interimdirecteuren; dit duurde tot 's Lands Kabinet in 1820 werd samengevoegd met de verzamelingen van de Leidse Universiteit, die omstreeks 1750 een aanvang namen. Het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie was toen een feit. Omstreeks die tijd was er in Den Haag ook nog het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden, dat in de beginjaren 1815-1820 gezien kan worden als een voortzetting van de stadhoudelijke verzamelingen van Willem V. In dit Kabinet kregen zowel volkenkundige voorwerpen als de natuurlijke historie een plaats.

De vraag hoe deze openbare verzamelingen werden aangelegd, hoe ze zich tot elkaar verhielden, welke collecties later werden samengevoegd en wat dit alles ons leert over de collecties van Teylers Museum, is het onderwerp van dit hoofdstuk. Tenslotte kijken we ook over de landsgrenzen om te zien of de bewaard gebleven verzamelingen van Teylers Museum zich kunnen meten met die van andere vroege collecties in het buitenland.

Het Kabinet van de Leidse Universiteit

Vroege Nederlandse institutionele collecties op het gebied van de naturalia vinden we vooral aan de universiteiten. In 1751 is er in de notulen van curatoren van de Leidse Universiteit voor het eerst sprake van een dergelijke verzameling ten behoeve van het onderwijs.¹ Het initiatief hiertoe lag bij de invloedrijke,

1 De nieuwe universiteitscollectie uit de tweede helft van de achttiende eeuw kwam voort uit de al bestaande collectie rariteiten in het *ambulacrum* van de hortus. Van de oorspronkelijke langwerpige galerij resteerde niet veel meer dan een kamer, omdat de naastgelegen woningen van prefect en hortulanus steeds verder waren vergroot. Toen in 1751 Willem Bentinck zijn verzameling naturalia aan de universiteit schonk ontstond ruimtegebrek en werd besloten de gecombineerde collectie over te brengen naar de westelijke vleugel van de nieuwe orangerie aan de overzijde, het gebouw waar ook de collectie Griekse en Romeinse oudheden van Gerard van Papenbroek was opgesteld. Dat was het begin van het 'kabinet van naturalia', waarvoor in 1753 Johannes le Francq van Berkheij als prefect werd aangesteld. Zie Else M. Terwen-Dionisius, 'Vier eeuwen bouwen in de hortus deel I (1587-1815)', in: *Leids Jaarboekje* 72 (1980) 35-65. Zie voor de samenstelling van de collectie vóór S.J. Brugmans: Ronald Sluiter, *Tot circaet, vermeerderinge ende heerlyckmaeckinge der universiteyt. Bestuur, instellingen, personeel en financiën van de*

aristocratische diplomaat Willem graaf Bentinck, heer van Rhooen en Pendrecht (1704-1774), een van de belangrijkste adviseurs van stadhouder Willem IV. Deze curator schonk niet alleen zijn collectie aan de universiteit, maar vond ook dat hoogleraar Johannes Nicolaas Sebastiaan Allamand (1713-1787) daar het toezicht over moest houden. Bentinck schreef aan curatoren van de universiteit dat de net overleden prins Willem IV de afgelopen jaren al eens had verzocht om zaken betreffende de natuurlijke historie uit de koloniën naar Leiden te sturen en dat daar ook wel gehoor aan was gegeven. Bentinck vervolgde dat hij zelf “ook een bijzondere affectie had voor diergelijcke curieusiteiten”.² Door reizen en briefwisselingen was hij erin geslaagd een aanzienlijke verzameling op te bouwen, die hij nu aan de universiteit wilde schenken, mits deze goed werd verzorgd en beschreven door de hoogleraar Allamand.³ Over Bentincks verzameling is niet veel bekend, behalve dat hij zeldzame vogels en vissen aan de Franse geleerde René-Antoine Ferchault de Réaumur (1683-1757) opstuurde.⁴ Mogelijk ontving hij dergelijke exemplaren als een der directeuren van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. In ieder geval schonk Bentinck Leiden een collectie mineralen, die hij in 1749 te Wenen van de prins van Liechtenstein had ontvangen.⁵

Het Kabinet van de Leidse Universiteit bestond in 1751 dus uit de collectie Bentinck en uit naturalia uit de koloniën. In datzelfde jaar werd de Leidse collectie uitgebreid met naturalia, die werden opgestuurd door Hendrik Swellengrebel (1700-1763), tot dat jaar gouverneur van Kaap de Goede Hoop, en een jaar later met materiaal van zijn opvolger en zwager Rijk Tulbagh (1699-1771).⁶ Ondertussen vroeg de collectie zoveel aandacht dat Allamand in 1753 de Leidse natuuronderzoeker Johannes le Francq van Berkhey aanstelde, die tot 1761 de verzameling zou verzorgen. In 1754 mocht Allamand twee eikenhouten kasten bestellen die in de rechtervleugel van de oranjerie werden geplaatst “ter bewaringe van de collectie physique zeldzaamheden”, zoals gesteenten, vogels, vissen en dieren op sterk water, zeegewassen, hoorns en rariteiten.⁷

Tulbagh was voorlopig de enige gouverneur die materiaal uit de Kaapkolonie en uit Madagascar bleef opsturen, waaronder vogels, vissen, zeegewassen, maar ook gedroogde planten (met hun inheemse namen), zaden, bollen en levende gewassen, die een plek kregen in de Hortus.⁸ In 1754 bood Conradus Zumbach van Koesfelt (1697-1780) Leiden zijn collectie fossielen en mineralen aan, een verzameling die hij samen met zijn vader Lotharus (1661-1727) had aangelegd.⁹ Conradus, stadsarts te Leiden en lector filosofie en wiskunde aan de universiteit, schreef dat hij duizenden guldens in de verzameling had gestopt. Zijn collectie bestond uit “petrefacten, mineralia, edele en andere gesteentens met veel kosten en moeite sedert lange tijd door hem bijeenvergaderd”.¹⁰ Hij wilde deze nu ten nutte van de studerende jeugd aan de universiteit

Leidse universiteit, 1572-1812, Leiden 2003, p. 86.

2 Universiteitsbibliotheek Leiden, UBL, AC1-33, 9-8-1751, p. 314.

3 Ibid., p. 314-316

4 W.C. van Huffel, *Willem Bentinck van Rhooen. Zijn persoonlijkheid en leven 1725-1747*, Den Haag 1923, p. 163.

5 Ibid., p. 148 en 163.

6 UBL, AC1-33, 8-8-1752, p. 353: Kaapse vogels, insecten, gedroogde planten en een tekening van een *Aloë hepatica*, welke laatste schenking in handen van de botanicus Adriaan van Royen (1704-1779) werd gesteld.

7 Ibid., p. 356.

8 Ibid., 5-6-1754 en 22-6-1754, p. 470. Via dezelfde Tulbagh ontving de universiteit ook de weer- en sterrenkundige observaties van de Franse astronoom Nicolas-Louis de la Caille (1713-1762), als dank voor de medewerking en gastvrijheid van de Verenigde Oost-Indische Compagnie in dit gebied.

9 Ibid., 8-11-1754, p. 498. In een brief van Joh. Fred. Gronovius aan J.P. Breyné blijkt dat de collectie door zijn vader was aangelegd. (Forschungsbibliothek Gotha, Chart A 873, 18-3-1755).

10 Ibid., 8-11-1754, p. 498.

overdragen, welke schenking werd beloond met een jaarlijkse toelage van 300 gulden.¹¹ Eveneens in 1754 werd Allamands jaarsalaris bepaald op 400 gulden vanwege zijn grote inzet voor de uitbreiding van de collectie, zowel door correspondentie als door dubbele exemplaren te ruilen tegen nieuwe stukken die veelal uit zijn eigen collectie kwamen.¹² Hoe het er echt met de universitaire collectie voorstond, lezen we in het dagboek van de Zweedse reiziger Bengt Ferner die in 1759 Leiden aandeed en ook te gast was bij Allamand.

Uit het delfstoffenrijk was hier slechts weinig, waaronder ik het hoogst stelde een stuk witte ijzerbloem (fibres ferri), drie kwart el lang en twee kwart el breed. Al het overige was uit het dierenrijk en daaronder was een zeer groote collectie vogels, die op dezelfde wijze als in het kabinet van den Prins in den Haag in vitrines stonden, bijna even mooi en netjes. Verder was er een brilslang, die ik mij niet herinner ooit vroeger te hebben gezien. Al het overige en veel meer had ik reeds gezien in de kabinetten van den Stadhouder en van Linnaeus.¹³

Tussen 1754 en 1785 was er geen sprake meer van aankopen of schenkingen.¹⁴ In deze ruim dertigjarige periode was op geen enkele veiling meer geboden en had geen gouverneur meer schenkingen gedaan. Allamands opvolger Brugmans trof in 1787 het kabinet in zeer slechte staat aan. Elke ordening ontbrak, er was geen catalogus, de opgezette dieren zaten onder de mot en de wijngeest waarin de dieren werden bewaard, was al jaren niet verschoond.¹⁵ Omdat Allamands eigen verzameling op den duur ook in de universiteitsgebouwen was beland en de weduwe de splitsing niet meer kon of wilde maken, besloot zij haar mans verzameling aan de Universiteit te schenken.¹⁶ Dit was de status van de Leidse Universiteitscollectie in 1787.

Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen

Het is zeer waarschijnlijk dat de in 1752 opgerichte Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen met zijn Naturaliënkabinet het Leidse kabinet de wind uit de zeilen had genomen. De Leidse verzameling was er vooral ten behoeve van het onderwijs, terwijl de Haarlemse collectie ook nog een publieksfunctie kreeg. Daarbij vonden schenkers het wellicht een grotere eer hun naturalia aan een geleerd genootschap af te staan, dan aan een onderwijsinstelling. In de periode dat er in Leiden geen naturalia binnenkwamen, ontving Haarlem 120 verzamelingen of collectie-onderdelen.¹⁷ In 1769 werd te Vlissingen het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen opgericht, dat vanaf 1771 ook begon met het aanleggen van collecties en daartoe in het

11 Niemand kon toen nog bevroeden dat Zumbach, toen 57 jaar oud, nog 26 jaar in leven zou blijven, waarmee zijn collectie uiteindelijk wel erg goed betaald was. UBL, AC1-84: *Catalogus van verschijde Cabinetten met rariteiten verzamelt in 50 Jaare door L. & C. Zumbag de Koesfelt, 1753. Eerste & grootste Cabinet bestaande in minerale & petrefacta, figurata, ruwe ende geslepen gesteentens, edele & andere, uit alle gewesten der waerelt bij een verzamelt, etc.*

12 UBL, AC1-33, 8-8-1754, p. 527.

13 G.W. Kernkamp, 'Bengt Ferner's dagboek van zijne reis door Nederland in 1759', in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 31, 1910, p. 159.

14 Alleen in 1785 werd een collectie zeegewassen van de net overleden professor Johannes David Hahn (1729-1784) aangeschaft (UBL, AC1-35 (1-2-1785, p. 41-42). Daarnaast werden er in datzelfde jaar schelpen aangenomen uit een legaat van Lodewijk Chastelain Lsz., advocaat uit Den Haag (UBL-AC1-35, f.41-43v).

15 Sluyter 2003, p. 188.

16 *Algemene Konst- en Letterbode* 1 (1), 1788, p. 13a.

17 B. Sliggers & M.A. Besselink, *Het verdwenen museum. Natuurhistorische verzamelingen 1750-1850*, Blaricum 2002, p. 130-142 (Schenkingen en aankopen van het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem, 1755-1858).

eerste decennium al 67 collectie-onderdelen ontving.¹⁸ Bij beide genootschappen lag het accent vooral op Oost- en West-Indië, vanwege de bestuurlijke functies van de leden en directeuren bij de respectievelijke compagnieën. Gouverneurs boden de Leidse Universiteit niet langer hun natuurlijke zeldzaamheden aan.

In dit licht is het opmerkelijk dat juist de eerste stappen in de richting van een stadhouderlijke erkenning en protectie van de Maatschappij werden gezet door mannen die verbonden waren aan de Leidse Universiteit.¹⁹ Eerst was er de medewerking van Willem Bentinck, die in 1753 als eerste niet-Haarlemse directeur werd aangesteld. Mogelijk gebeurde dit vanwege zijn relaties aan het hof, waardoor al in 1754 de jeugdige prins Willem V tot protector van de Hollandsche Maatschappij kon worden benoemd. Eind 1756 was daar het voorstel van Johan Lulofs (1711-1768), hoogleraar te Leiden en vanaf het eerste uur lid van de Maatschappij, die vond dat naast protectie ook een octrooi, ofwel een openlijke erkenning, door de hoogste overheid moest worden verleend. De directeuren die het voorstel van Lulofs omarmden, gingen zelfs nog een stapje verder door de Staten van Holland, bij wie het verzoek moest worden ingediend, niet alleen publieke erkenning te vragen, maar eveneens een monopolie dat de oprichting van dergelijke instellingen als de Maatschappij in andere steden in Holland uitsloot.²⁰ De curatoren van de Leidse Universiteit die over dit voorstel werden gepolst, waren tegen en ook de stad Amsterdam stelde zich kritisch op. De uitsluiting van andere steden was geen slimme zet geweest, zodat de Maatschappij in 1757 in een nieuw verzoek aan de Staten van Holland de monopoliepositie liet varen. Het duurde nog tot 1760 voordat ook de Amsterdamse en Leidse stadsbestuurders op één lijn zaten.

Kon Leiden zich vinden in het initiatief van de Maatschappij “om de heilzaamste konsten en wetenschappen onder onze landgenooten verder aan te kweken en voort te planten, ten dienste van het menschedom in't algemeen, en van het dierbaar vaderland in het bijzonder”, toch moest zij ook de nadelige gevolgen onder de aandacht brengen.²¹ De luister van de Leidse Universiteit “zoude grootelyks worden verminderd, indien een tweede societeit van letteren op auctoriteit van hun Ed. Gr. Mog. wierdt gestabiliseerd, en in dit opzigt parallel gesteld aan 's Lands Universiteit.”²² De kans was groot dat daardoor de “luister en eminentie” steeds verder zouden afnemen. Ook was men bang dat als op den duur de wetenschappen in Haarlem “mondelyk worden onderweezen” de glorie van de universiteit nog sterker zou afnemen.²³ Hiertoe stelde men als voorbeeld de universiteiten van Cambridge en Oxford die veel van hun glans en luister verloren hadden door de oprichting van de Royal Society te Londen. De ooit zo beroemde universiteit van Parijs werd nauwelijks meer genoemd sinds de bloei van Académie Française onder bescherming van de Koning en door het toetreden van illustere personen als honoraire leden.²⁴ Waarschijnlijk door toedoen van Bentinck waren er echter geen grote bezwaren meer bij het college van curatoren. De Hollandsche Maatschappij liet de eis vallen van het alleenrecht op het protectoraat van de prins en het octrooi van de Staten

18 H. Zuidervaar, 'Het 'Kabinet der Natuurlijke Zeldzaamheden' van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 1771-1869', in: Sliggers & Besselink 2002, p. 168 (Overzicht naturaliaoververwingen).

19 J.A. Bierens de Haan, *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1752-1952*, Haarlem 1970, p. 22-39.

20 P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit, 1913-1924*, Den Haag, deel V, 1922, p. 202.

21 Ibid., p. 208.

22 Ibid., p. 209.

23 Ibid.

24 Ibid.

van Holland. Ook beloofde men dat er nooit “publickelijk sal worden gedoceert.”²⁵ Zo kon op 30 juli 1761 eindelijk het felbegeerde octrooi door de Staten van Holland worden verleend.

Hoewel de oprichting van de Hollandsche Maatschappij nooit de bloei van de Leidse Universiteit in de weg heeft gestaan, moet de collectievorming in Haarlem wel als een remmende factor voor die van het Leidse kabinet worden gezien. Kenmerkend voor het Leidse gebrek aan interesse voor bijzondere natuurhistorische voorwerpen is het feit dat Martinus van Marum, de kersverse directeur van het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij, in 1778 op de veiling van de nalatenschap van de Leidse geleerde en verzamelaar Laurentius Theodorus Gronovius (1730-1777) maar liefst 295 nummers naturalia kocht.²⁶ De veiling van deze uitmuntende collectie voorwerpen uit de drie rijken der natuur werd niet eens bezocht door Allamand.

In de algemeen geformuleerde doelstellingen van de Hollandsche Maatschappij was geen sprake geweest van het aanleggen van verzamelingen op het terrein van de natuurlijke historie. Vanaf 1755 druppelden de eerste schenkingen binnen. Deze waren echter zo bescheiden dat lange tijd niet van een verzameling gesproken kon worden. Het duurde nog jaren voordat de collectie die van menig Haarlems particulier zou ontstijgen. In 1777 werd de encyclopedische allesweter Martinus van Marum directeur van het Naturaliënkabinet, dat onder zijn leiding spoedig van het Prinsenhof naar de Grote Houtstraat zou verhuizen, waarna het voor het publiek werd opengesteld. Hij zorgde ervoor dat het studiekabinet voor wetenschappelijke doeleinden meer het karakter kreeg van een openbaar museum. In 1783 stelde Jean Gijsbert Decker, lid van Teylers Tweede Genootschap en directeur van de Hollandsche Maatschappij, voor om geen fossielen meer voor het Naturaliënkabinet aan te schaffen nu het nog niet geopende Teylers Museum zich op fossielen zou richten.²⁷ Een jaar later was Van Marum ook directeur van de verzamelingen in Teylers Museum, zodat hij zich zowel op het terrein van de fossielen en mineralen als dat van de natuurlijke historie kon manifesteren.

Sebald Justinus Brugmans

We pakken de draad in Leiden weer op met Sebald Justinus Brugmans, die trachtte de verwaarloosde universiteitscollectie nieuw leven in te blazen. Met zijn komst naar Leiden kreeg niet zozeer het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij concurrentie, maar eerder het net opgerichte Teylers Museum. Want was Allamand uiteindelijk meer de natuurlijke historie toegedaan, Brugmans belangstelling betrof veeleer de paleontologie en mineralogie. Al op jonge leeftijd verzamelde hij in de omgeving van Groningen – waar zijn vader hoogleraar aan de universiteit was – planten, stenen en schelpen. Die interesse leidde tot zijn dissertatie, een verhandeling over gesteenten die in de omtrek van Groningen werden gevonden.²⁸ In 1785 was hij te Franeker begonnen als hoogleraar astronomie, metafysica, natuurkunde en wiskunde. Een jaar later werd hij al benoemd tot hoogleraar botanie aan de universiteit van Leiden als opvolger van David van Royen (1727-1799), waardoor hij ook directeur van de Hortus werd. In 1800 was Brugmans hoogleraar in vier disciplines: botanie, chemie, geneeskunde en natuurlijke historie.²⁹

25 Bierens de Haan 1970, p. 35.

26 Sliggers & Besselink 2002, p. 135

27 Hiermee werden bedoeld gesteenten, mineralen en fossielen in de huidige betekenis van het woord.

28 Sebald Justinus, *Lithologia Groningana juxtaordinem Walleri digesta cum synonymis aliorum, imprimis Linnaei et Cronstedtii, cum figuris*, Groningen 1781.

29 Hans de Jonge, *Het vergeten fenomeen Sebald J. Brugmans (1763-1819). Verzamelaar tussen koning, keizer en universiteit*, Museum Boerhaave, Mededelingen 292, Leiden 2001; Teunis Willem van Heiningen, *The*

Nog nauwelijks was Brugmans aangetreden of hij kreeg al in 1787 van curatoren toestemming om tot driehonderd gulden zaken uit het Musaeum Geversianum te kopen.³⁰ In 1797 mocht hij acht kastjes met ertsen aankopen uit de nalatenschap van de Leidse burgemeester Hendrik Twent (1743-1788).³¹ In 1792 mocht hij ook de grote stukken uit de Hortus, die nog niet door het vocht of anderszins waren bedorven, aan de natuurhistorische collectie toevoegen.³² In 1800, ten slotte, kreeg Brugmans toestemming vijfhonderd gulden te besteden aan mineralen uit de voormalige collectie van Utrechtse hoogleraar in medicijnen, botanie, chemie en fysiologie Alexander Petrus Nahuys (1737-1794).³³ Op al deze veilingen was ook Martinus van Marum aanwezig.

De collectie Nahuys vormde zo'n waardevolle aanvulling op de bestaande collectie dat Brugmans de curatoren kon meedelen dat hij de zomer van 1800 zou gebruiken om alle mineralen systematisch te rangschikken. Op grond van die ordening kon hij dan het volgend jaar lessen in de mineralogie "verbonden met de natuurlijke historie van den aardbol" geven, net zoals Van Marum enkele jaren eerder al in Haarlem had gedaan.³⁴ Met de nog driehonderd ontbrekende stukken die Brugmans uit zijn eigen verzameling had toegevoegd, kon de mineralogische collectie gerangschikt worden naar het systeem van Werner. Een jaar later stelde Brugmans de curatoren op de hoogte van zijn voornemen een reis naar Duitsland te ondernemen, voornamelijk ter bevordering van zijn studie en onderzoek.³⁵ Brugmans necroloog H.C. van der Boon Mesch schreef later in zijn *Lofrede op Sebaldus Justinus Brugmans*:

Brugmans rekende het nodig volgens een stelsel de mineralen te rangschikken, en koos daartoe dat van Haüy. De andere verzameling van het Museum der rots- en bergstukken, waaruit de lagen en beddingen, de aderen en gangen, de verscheidene versteningen der bergen gezien en de vorming en vergruizing der rotsen waren aangeduid, was met zijne geognostische en geologische inzichten bijeengebracht.³⁶

Het is opvallend hoe synschron de verzamelingen te Leiden en Haarlem werden aangeschaft, opgeborgen en naar de nieuwste inzichten werden ingericht. Van der Boon Mesch memoreerde eveneens Brugmans' vele

correspondence of Sebald Justinus Brugmans (1763-1819), digitale publicatie (www.dwc.knaw.nl) van het Huygens Instituut, 2010.

30 Collectie van Abraham Paulusz Gevers (1712-1780), o.a. burgemeester van Amsterdam. Catalogus door F.C. Meuschen, zie Engel 1986, p. 94, nr. 518; UBL, AC1-35, 6-9-1787, 65v.

31 Mr Hendrik Twent was eveneens voorzitter van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1774-1779; UBL, AC1-35, 1-2-1797 en 8-2-1797, 104v.

32 Ibid., 9-10-1792, p. 107.

33 Ibid., 28-4-1800, p. 198v. Zie over Nahuys, H.A.M. Snelders, 'De ontvangst van het 'système antiphlogistique' van Lavoisier in Nederland', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende eeuw*, 1971, p. 60-61.

34 Die rangschikking vereiste wel een betere opslagruimte, zoals "tot dit oogmerk bij uitnemendheid geschikt zoude zijn de kostbare mahonyhouten kas van den Prof. Nahuys", die nu te koop stond (UBL, AC1-35, 18-6-1800, p. 199). Hiervoor werd 250 gulden uitgetrokken, enkele maanden later gevolgd door de uitgave van 36 gulden voor de door Brugmans aangeschafte collectie gesteenten uit de Hartz, die door Georg Sigismund Otto Lasius was samengesteld. Hiermee kon een "geheel ledig vak in de Academische Verzameling" worden aangevuld (UBL, AC1-35, 5-9-1800, p. 200v. Een dergelijke collectie had Van Marum al tien jaar eerder voor Teylers Museum gekocht (zie p. 196).

35 Ibid., 20-6-1801, p. 211.

36 H.C. Van der Boon Mesch, 'Lofrede op Sebaldus Justinus Brugmans', in: *Werken der Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen*, 7, Leiden 1825, p. 260.

reizen langs belangrijke verzamelingen in Frankrijk en Duitsland, maar ook dat hij in het veld verzamelde en bergen en rotsen beklom, activiteiten die Van Marum, wellichts iets minder sportief, ook ontplooidde.³⁷

Toen het Brugmans was gelukt een aanzienlijk deel van de stadhouderlijke verzameling in 1815 uit Parijs terug te krijgen en koning Willem I de collectie aan de Leidse Universiteit geschonken had, was hem er alles aan gelegen dit museum op een hoger plan te tillen.³⁸ Vooral op het terrein van de mineralogie kon de collectie nog wel wat aanvullingen gebruiken. Hiertoe werd in 1818 een grote verzamelreis naar Duitsland ondernomen, waar hij via Göttingen en Hannover in Brunswijk kwam. Hier kocht hij het beroemde mineralogische kabinet van Urban Friedrich Benedict Brückmann (1728-1812), volgens Van der Boon Mesch “thands een der fraaisten van ons Vaderlandsch Museum”.³⁹ Bij aankomst van dit kabinet in Leiden schreef Brugmans naar Van Marum dat er veel verzameld was. Maar liefst 38 kisten werden uitgepakt, dertig andere zouden binnenkort arriveren.⁴⁰

Het ligt voor de hand dat de nog geen veertig kilometer van elkaar gelegen en bijna tegelijkertijd opgerichte omvangrijke geologische en mineralogische verzamelingen bij hun aanleg zouden leiden tot concurrentie en jaloezie. Maar uit niets blijkt dat Brugmans en Van Marum gebrouilleerd raakten. Uit de bewaard gebleven correspondentie uit de periode 1796-1818 blijkt zelfs een warme vriendschap.⁴¹ Over en weer werden diensten aangeboden. Zo schrijft Brugmans in 1801 dat hij een reis naar Berlijn, Dresden en Leipzig wil ondernemen en dat hij Van Marum wel ten dienste wil zijn.⁴² Daarop antwoordde Van Marum dat hij vooral geïnteresseerd is in ‘fossilia’, die instructief zijn voor de “geogenesis of voor de theorie der catastrophen die de aarde ondergaan heeft”, en die door hem nog niet voor Teylers Museum waren verzameld. Ook hield hij zich aanbevolen voor “profielen der rechtstandigen doorsneden van gebergten.” Zo had hij al een model van de Mont Blanc (1787), maar ook andere modellen van interessante bergen waren zeer welkom.⁴³

Omstreeks deze tijd speelde ook de aankoop van de kristalmodellen van Haüy. Brugmans was in 1799 in Parijs geweest en had waarschijnlijk gehoord van de perenhouten kristalmodellen die naar het ontwerp

37 Ibid., p. 328. Viermaal naar Parijs (1799, 1805, 1811, 1815) en driemaal naar de Rijn, Brunswijk, Hannover en de Hartz (1791, 1801, 1817).

38 Op 24 oktober 1815 ondertekenden Brugmans en zijn Franse collega's André Thouin, Etienne Geoffroy St. Hilaire en Antoine Laurent de Jussieu de acte van schadevergoeding, waarin sprake was van teruggave van 9988 voorwerpen, waarvan 2225 mineralen en zes stukken geologie. Volgens Brugmans bestonden ze uit “eene onafgebrokene reeks van natuurlijke voorwerpen”, die “nimmer in dit land heeft bestaan.” Uit een verslag van zijn missie blijkt dat hij ook nog de hand weten te leggen op een aanzienlijk voorwerpen uit het stadhouderlijk kabinet, waaronder een grote magneet en grote verstenen uit de Sint-Pietersberg. Op dat moment was C.J. Temminck in Parijs en schreef daarover: “Ik moet nochtans bekennen, dat de Professoren Cuvier, Geoffroy en zommige anderen, mij niet zo wel ontfangen hebben, dan voorheen; en dit is natuurlijk te begrijpen. Juist was ik te Parijs, toen de embaleur pour et contre aldaar kwam, om een Cabinet te vormen van eenige der doubletten van het Museum.” (NA-2.04.01: 4032: Archief Binnenlandse Zaken 1813-1848, brief Temminck aan Reinwardt 25-11-1816).

39 Boon van der Mesch 1825, p. 516; catalogus van der verzameling: *Verzeichniss einer Sammlung*, 1814, 432 pp.

40 NHA-Van Marumarchief 529-14 (5-9-1818).

41 Teunis Willem van Heiningen, *The correspondence of Sebald Justinus Brugmans (1763-1819)*, digitale publicatie (www.dwc.knaw.nl) van het Huygens Instituut, 2010.

42 Over deze reis schrijft A.G. Camper aan Van Marum: “De Heer Brugmans gaet naar Duijtsland, Berlin, Saxen, etc., met vrouw en kind. Ik geloof dat het voor Natuurlijke Historie bergen te doorrijzen, beeter is zonder kleijne kinderen te trekken en was met mijn karretje veel onafhankelijker dan ik nu zoude zijn. Ik kan niet ontveijnzen een weijnig jaloersch te zijn van zulke voordeelen en berouw te hebben dat het verval van Finantien mij zoo deerlijk belemmerd eenige onderneemingen te doen.” (NHA-Van Marumarchief 529-15, 21-6-1801).

43 Ibid., 529-14 (28-6-1801).

van de abt Haiÿ werden gemaakt.⁴⁴ Brugmans had ze meteen voor Leiden besteld. Van Marum was zo onder de indruk van deze collectie dat hij onmiddellijk naar Haiÿ had geschreven om ze voor Teylers Museum te verwerven. Het resultaat is bekend.⁴⁵

Cabinet du Roi

Naast een belangrijke universitaire collectie was er ook nog een nationale collectie, het zogenaamde ‘Lands Kabinet van Natuurlijke Historie dat was begonnen als Cabinet du Roi. In 1806 werd Lodewijk Napoleon koning van Holland. Hij zocht naar wegen om het verdeelde land als een sterke natie te laten herrijzen. Daartoe vond hij de bevordering van de eigentijdse kunst en de ondersteuning van het Koninklijk Museum van groot belang. In 1808 nam hij het besluit om de Nationale Konst-Gallerij als Koninklijk Museum in Amsterdam te vestigen, als “verzamelplaats van schilderijen, tekeningen, verschillende werken van beeldhouwkunst en gesneden stenen, oudheden, kunstzaken en zeldzaamheden van allerlei soort.”⁴⁶

In datzelfde jaar werd het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten opgericht, naar het voorbeeld van het Institut de France. Lodewijk Napoleon had in 1806 het bestuur van de Hollandsche Maatschappij voorgesteld alle wetenschappelijke instellingen te bundelen tot één instituut met als kern de Hollandsche Maatschappij. Van Marum kreeg, sinds 1794 secretaris van de Maatschappij, de opdracht deze nieuwe Koninklijke Maatschappij van Kunsten en Wetenschappen vorm te geven. Zijn plan was een jaar later klaar, maar toen een beoordelingscommissie vond dat het nieuwe instituut het wel zonder de Haarlemse Directeuren kon stellen, tekenden dezen bij monde van Van Marum natuurlijk bezwaar aan.⁴⁷ Na lang onderhandelen door Van Marum kreeg Haarlem zijn vrijheid terug en werd het plan in die vorm afgeblazen.⁴⁸ Lodewijk Napoleon besloot toen een geheel nieuwe instelling in Amsterdam op te richten. Van Marum, de wis- en natuurkundige Jan Hendrik van Swinden (1746-1823), de dichter en geleerde Jeronimo de Bosch (1740-1811) en de predikant en geschiedkundige Martinus Stuart (1765-1826) werden gevraagd hiervoor een organisatie te ontwerpen.⁴⁹

44 Bij die gelegenheid had hij ook Georges Cuvier ontmoet, waarna beiden met corresponderen waren begonnen. Brugmans raakte bevriend met Cuvier, die zijn waardevolle collecties bewonderde. Hierdoor noemde hij hem in één adem met Blumenbach, Camper, Autenrieth en Wiedemann, terwijl hij zijn collega's Bernard de Lacépède, Barthélemy Faujas de Saint-Fond, Louis Daubenton, Alexandre Brongniart en Déodat de Dolomieu op een tweede plaats noemde.

45 L. Touret, ‘Crystal models: milestone in the birth of crystallography and mineralogy as sciences’, in: J.L.R. Touret & R.P.W. Visser (red.), *Dutch pioneers of the earth* KNAW, Amsterdam 2004, p. 43-58; W. Saaijs, ‘The suitability of Haiÿ’s crystal models for identifying minerals’, in: J.L.R. Touret & R.P.W. Visser (red.), *Dutch pioneers of the earth sciences*, KNAW, Amsterdam 2004, p. 59-72.

46 Op 19 november 1798, ruim drie jaar na de stichting van de Bataafse Republiek, besloot de regering naar Frans voorbeeld een nationaal museum op te richten. Hierin werden in eerste instantie de restanten van de stadhouderlijke collecties in opgenomen, samen met allerlei voorwerpen die afkomstig waren van staatsinstellingen. Op 31 mei 1800 opende de Nationale Kunstgalerij voor het eerst zijn deuren. Er waren toen ruim tweehonderd schilderijen en historische voorwerpen te zien. (F.J. Duparc, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed*, Den Haag 1975, p. 52).

47 In datzelfde jaar 1807 werd Van Marum bij Koninklijk Besluit van 1 mei benoemd tot lid van de commissie die tot de formatie van Hoge Scholen moest komen. Voor Van Marums aantekeningen hierover zie NHA-Van Marumarchief 529-7.

48 Bierens de Haan 1952, p. 63-71; Klaas van Berkel, *De stem van de wetenschap. Geschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, deel 1, 1808-1914*, Amsterdam 2008, p. 50.

49 Klaas van Berkel, *De stem van de wetenschap. Geschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, deel 1, 188-1914*, Amsterdam 2008, p. 50-51.

Op 8 mei 1808 werd het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten opgericht. Het instituut moest zich volgens het decreet van de koning “bezig houden met het volmaken der Wetenschappen en Kunsten, om derzelver vorderingen in het Rijk bij Buitenlanders bekend te doen worden, en uitvindingen of vorderingen elders gemaakt hier te lande in te voeren.”⁵⁰ De uitmuntendste geleerden uit het hele koninkrijk waren lid. Er kwamen vier afdelingen oftewel klassen: wis- en natuurkunde; Hollandse letterkunde en geschiedenis; oude en oosterse letterkunde en geschiedenis, en schone kunsten. Naast Van Marum, die natuurlijk lid werd van de Eerste Klasse, waren de schrijver en boekenverzamelaar Johan Meerman (1753-1815) en de schrijver/dichter Willem Bilderdijk (1756-1831) nauw bij de vormgeving van dit nieuwe instituut betrokken.⁵¹ Verschillende keren werd Van Marum met andere leden van de Eerste Klasse door de minister om geologisch advies gevraagd. In 1808 onderzocht hij samen met Reinwardt en Adriaan Gilles Camper pseudo-diamanten die in de buurt van Naarden in de bodem werden aangetroffen. Het bleken ordinaire kwartsstenen te zijn. Ook is er van Van Marums hand een rapport bewaard gebleven waarin hij de Nederlands-Amerikaanse arts, mineraloog en geoloog Gerard Troost (1776-1850) beticht van plagiaat, omdat diens beschrijving van enkele kristalvormen zonder meer aan Haüy waren ontleend.⁵²

Voor de uitoefening van de kunsten en wetenschappen waren verzamelingen onontbeerlijk. Naast die van het Koninklijk Museum zorgde Lodewijk Napoleon voor het onderbrengen van boeken, prenten en penningen in een Koninklijke Bibliotheek. Voor een museum van natuurlijke historie werd Caspar Georg Carl Reinwardt (1773-1854) verantwoordelijk.⁵³ Reinwardt, op dat moment hoogleraar scheikunde, botanie en natuurlijke historie aan de Hogeschool van Harderwijk, werd op 28 juli 1808 door Lodewijk Napoleon benoemd tot directeur van de ‘Jardin du Roi’. Deze ‘tuin’, waarvoor natuurlijk de Parijse Jardin des Plantes model stond, omvatte een plantentuin, een dierentuin en een natuurhistorisch museum, die volgens Reinwardt op de net verworven buitenplaats Welgelegen aan de Haarlemmerhout gevestigd moesten worden.⁵⁴ Maar hoewel Reinwardt het zuivere water en de gezonde lucht op steenworp afstand van Amsterdam had aangeprezen, besloot Lodewijk Napoleon een jaar later de collecties toch naar Amsterdam over te brengen.⁵⁵ De menagerie werd gehuisvest in de Amsterdamse Hortus, terwijl de naturalia werden ondergebracht op de zolder van het Paleis op de Dam. Nadat Lodewijk Napoleon in 1810 het veld moest ruimen en Nederland werd ingelijfd bij het Franse Keizerrijk, werd het Cabinet du Roi omgedoopt in ‘s

50 W.P. Gerritsen (red.), *Het Koninklijk Instituut (1808-1851) en de bevordering van wetenschap en kunst*, Amsterdam 1997, p. 8; R.P.W. Visser, R.P.W. ‘De Eerste Klasse van het Koninklijk Instituut: de natuurwetenschappen tussen nut en geleerdheid’, in: W.P. Gerritsen (red.), *Het Koninklijk Instituut (1808-1851) en de bevordering van wetenschap en kunst*, Amsterdam 1997, 39-61; J.J. Kloek & W.W. Mijnhart, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*, Den Haag 2001, p. 452.

51 In 1812 betrok het nieuwe instituut het Trippenhuys waar de KNAW (sinds 1851) nog steeds gevestigd is.

52 NHA-Van Marumarchieff 529-1. Wellicht ook in hoedanigheid als KNAW-lid, maar zeker ook als directeur van Teylers Museum werd hem in 1813 door A.P.F.G. Visscher de Celles, gouverneur van het Departement van de Zuiderzee aan Van Marum een overzicht gevraagd van de bodemgesteldheid van het door hem bestuurd gebied, zie: J. G. de Bruijn, ‘Een geologisch rapport uit de Franse tijd’, in: *Grondboor & Hamer* 24 (4), 1970, p. 94-99; R.J. Forbes, ‘The Geology of the Department of the Zuiderzee’, in: *Van Marum Life & Work*, deel 3, 1971, p. 243-253.

53 Voor biografie en correspondentie: Teunis Willem van Heiningen, *The correspondence of Caspar Georg Carl Reinwardt (1773-1854)*, 2 delen, Den Haag 2011.

54 E. van der Pool-Stofkoper, ‘Verwachtingen werkelijkheid: parken en tuinen van het domein Welgelegen in de periode 1808-1823’, in: *Paviljoen Welgelegen 1789-1989. Van buitenplaats van de bankier Hope tot zetel van de provincie Noord-Holland*, Haarlem 1989, p. 123-138.

55 Over transport van de natuurhistorische verzamelingen van Haarlem naar Amsterdam, zie NA-2.01.25, Kroondomein 1806-1813, nr. 228.

Lands Kabinet van Natuurlijke Historie of 's Lands Museum van Natuurlijke Historie. Onder die naam verhuisde de collectie in 1816 van de Dam naar het Trippenhuys aan de Kloveniersburgwal, waar ook de kunstcollectie werd ondergebracht die de voorloper van het Rijksmuseum zou zijn.⁵⁶

De verzameling van 's Lands Museum was zeer onevenwichtig van samenstelling. Reinwardt had in zo'n korte periode geen kans gezien er enige samenhang in aan te brengen. Van een verzamelbeleid was geen sprake geweest; de aanwinsten waren te toevallig. Meestal was de hoogte van de aanschafprijs doorslaggevend geweest.⁵⁷ Tal van particuliere verzamelaars hadden hun kans schoon gezien hun collecties voor veel geld aan de vorst aan te bieden om op die manier op te gaan in de nationale collectie die Lodewijk Napoleon voor ogen stond. In 1808 had Johannes Eusebius Voet (1778-1851) de koning geschreven dat zijn collectie mineralen en fossielen te koop was.⁵⁸ Voor ongeveer 3000 stuks, gerangschikt volgens het systeem van Hauy, vroeg hij 13.000 gulden. Voet merkte erbij op dat zijn verzameling bij kenners bekend stond als een uitmuntende collectie en dat deze was samengesteld uit stukken die uit heel Europa afkomstig waren.

Johannes Meerman (1753-1815), directeur-generaal van Wetenschappen en Kunsten, die de koning moest adviseren, bracht samen met de kenner bij uitstek – Martinus van Marum – een bezoek aan Voet. Van Marum bleek niet onder de indruk. De collectie bevatte volgens hem weinig bijzondere en zeldzame stukken, geen klasse van mineralen was echt compleet en lang niet alles was gerangschikt volgens Hauy. De indeling was veeleer gebaseerd op het systeem van Wallerius. Een nieuwe indeling zou zeker een jaar werk vergen. Op basis van een vergelijking met de collectie van Teylers Museum en de vermoedelijke opbrengst van deze mineralen op een veiling adviseerde hij een richtprijs van maximaal 8000 gulden, zonder de kasten. Uiteindelijk ging Voet akkoord met dit bedrag, inclusief de kasten.

Johannes Sonnenberg Gallant (1740-1810), de Utrechtse kunstschilder en opzetter van dieren, probeerde een maand later zijn collectie vogels en viervoeters, alles bij elkaar tweehonderd stuks, voor 14.000 gulden aan Lodewijk Napoleon te slijten. Opnieuw werd Van Marum door Meerman om advies gevraagd.⁵⁹ Hij vond dat Sonnenberg Gallant een kundig preparateur was en dat zijn verzameling belangrijke stukken bevatte, maar bij een openbare verkoping zou deze maar 2000 gulden opbrengen. Vandaar dat hij de gevraagde som “bespottelijk en verregaand onredelijk” vond. Sonnenberg werd niet eens een ander voorstel gedaan; zijn aanbod werd definitief afgewezen.⁶⁰ In dezelfde brief bracht Van Marum advies uit over de door Bernhard Meijer uit Offenbach bij Frankfurt aangeboden verzameling Europese vogels,⁶¹ waarvan de

56 Enkele jaren nadat Willem I als nieuwe koning in 1813 naar Nederland was teruggekeerd, werd het museum als Rijks Museum samen met de uit Den Haag afkomstige nationale prentencollectie overgebracht naar het Trippenhuys aan de Kloveniersburgwal, waar de latere Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen al gehuisvest was.

57 Wel zijn er uit 1809 rekeningen bekend voor Hermannus ter Meer uit Leiden voor het opzetten van dieren, en voor J. Schuurmans voor het maken van papieren bakjes voor de mineralen (NA-2.01.25, Kroondomein 1806-1810 nr. 224).

58 Waarschijnlijk ging het om Johannes Eusebius Voet van Campen (1778-1851), zoon van Johannes Schagen van Campen en Johanna Maria Voet, dochter van de psalmberijmer Johannes Eusebius Voet (1706-1778), uit wiens natuurhistorische verzameling deze collectie stamt. Zie voor J.E. Voet: Engel 1986, nr. 1621.

59 NHA-Van Marumarchief 529-18b (22-3-1808).

60 Van Marum kocht uiteindelijk opgezette vogels en viervoeters uit zijn boedel (28-11-1810); ook Temminck kocht vogels van hem (NHA, brief archief HMW 15:1999).

61 Van Marum kocht diverse malen vogels uit Meyers collectie voor het Naturaliënkabinet van de HMW: 10 brieven periode 1805-1808 (NHA-Van Marumarchief 529-18b) en via hem ruilde hij viervoeters met Johann Heinrich Schauburg (1752-1831), die op die manier de huid van een blauwbok kreeg. Beiden waren in 1808 de medeoprichters van Die Wetterausische Gesellschaft für die Gesamte Naturkunde zu Hanau.

vraagprijs 8000 gulden was. Ook hiervan vond Van Marum de prijs-kwaliteitverhouding onder de maat. Hij waarschuwde dat wanneer dergelijke bedragen voor zulke collecties werden neergeteld, het aantal aanbiedingen snel zou toenemen.

De mineralenverzameling van de Leidse hoogleraar in de sterrenkunde Dionysius van de Wijnperse (1724-1808) werd na zijn dood ook niet aangeschaft, terwijl een jaar later een in de Betuwe gevonden olifantsheupbeen van ene Beijerink wel werd aanvaard, evenals een kleine verzameling opgezette binnen- en buitenlandse vogels uit de collectie van de reeds overleden kunst- en vogelverzamelaar Johannes Baptista Achtienhoven (1756-1801).⁶² Maar liefst 7000 gulden werd in 1809 uitgetrokken voor de mineralenverzameling van Gerard Troost (1776-1850), die in 1810 naar Amerika emigreerde en daar faam verwierf als geoloog en scheikundige.⁶³ In 1809 kwam ook de collectie schelpen en koralen van Amsterdammer Johan Melchior Dentzel in het Cabinet du Roi terecht.⁶⁴ In hetzelfde jaar maakte Reinwardt de balans op. In zijn catalogus van het museum vinden we grote hoeveelheden mineralen uit de collecties Voet en Troost, en een collectie van ongeveer 1200 fossielen.⁶⁵

Na het vertrek van Lodewijk Napoleon in 1810 werd in 1814 nog de hand gelegd op de belangrijke mineralenverzameling van Mr. Gerard Nicolaas Pieter Hasselaer (1755-1812).⁶⁶ Deze collectie werd omschreven als een “allermuntendst en meer dan gewoon uitgebreid en volledig Kabinet van allerlei Delfstoffen, behoorlijk gerangschikt en waaronder geheel zeldzame en vele kostbare Edele gesteentens en andere stukken uitmunten; met vele kosten en moeite bij een verzameld.”⁶⁷ Na de verhuizing van de Dam naar de Kloveniersburgwal maakte Reinwardt opnieuw een inventarisatie van de verzamelingen.⁶⁸ De mineralogische collectie was door de collectie Hasselaer aanzienlijk uitgebreid. Ook was er een ‘collection geologique de roches et autres mineraux de la Silesie’, bestaande uit 238 gesteenten en mineralen. Onder de fossielen

62 Over Van de Wijnperse in Groningen: M.R. Wielema, ‘Nicolaus Engelhard (1696-1765): de Leibniz-Wolffiaanse metafysica in Groningen’, in: H.A. Krop e.a. (red.), *Zeer kundige professoren: beoefening van de filosofie in Groningen van 1614 tot 1996*, Hilversum 1997, p. 161; zie voor Achtienhoven: Engel 1986, p. 1, nr. 6.

63 James Corgan, *Early American geological surveys and Gerard Troost's field assistants, 1831-1836*, Alabama 1982, p. 41-49.

64 Apotheker in de Warmoesstraat (Adam); volgens zoekgeraakte, geannoteerde catalogus (Engel 1986, nr. 371) kocht Reinwardt op de veiling van Dentzel (21-11-1809) alle vogels (nr. 341-371), verder Martinus van Marum voor het Naturalienkabinet van de Hollandsche Maatschappij, S.J. Brugmans voor de Leidse Universiteit en Johan Raye van Breukelerwaard voor eigen collectie.

65 NA- 2.04.01: 1001-62, Archief van Binnenlandse Zaken 1795-1813: Catalogue du Cabinet d'Histoire naturelle en Hollande, Amsterdam 20-9-1811. Verder noemde hij het bekken van de olifant in de Betuwe opgedolven, de schedel van een mens uit Pompeï en dat van een Romeinse soldaat, een collectie insecten, voornamelijk van Oosten West-Indië en Kaap de Goede Hoop, evenals een opgezette leeuw, leeuwin, tijgerin en drie apen, en skeletten en hoorns. Vogels waren er uit de hele wereld, maar ook kreeften, koralen en sponzen, zeeappels en pijpkoralen. Er was een houtbibliotheek die uit 234 stuks bestond, zaden, paddenstoelen in was geboetseerd, evenals een kastje met duizend microscopische preparaten, vervaardigd door Abraham Ypelaar (1736-1811).

66 Zoon van Gerard Hasselaer (1728-1781) en Susanna Hasselaer (1734-1809), trouwde 1781 Henriette Maria Verne de (1758-1813). Zij was het die de collectie van haar man uiteindelijk verkocht ten behoeve van het museum.

67 *Algemene Konst- en Letterbode* 1814, II, p. 80. In hetzelfde jaar werd nog de verzameling insecten van de Amsterdamse makelaar Joan Calkoen (1780-1812) aangekocht. Calkoen weduwe Johanna Henrietta Catharina van IJsseldijk (1784-1854), hertrouwde in 1823 met Caspar Georg Carl Reinwardt.

68 NA-2.04.01: 4032, Archief Binnenlandse Zaken 1813-1864: Lijst der voorwerpen uitmakende Lands Kabinet van Natuurlijke Historie, opgemaakt door Reinwardt (4-10-1815).

werden nu meer dan honderd exemplaren uit het Krijt van Maastricht vermeld.⁶⁹ Maar nog steeds stak de verzameling die van Teylers Museum niet naar de kroon.

Temminck, Van Marum en Reinwardt

Toen Reinwardt langzamerhand de collectie onder controle begon te krijgen, werd hij in 1815 aangesteld tot ‘Directeur tot de zaken van Landbouw, Kunsten en Wetenschappen op Java en naburige eilanden’, om op die manier na de Franse overheersing het contact met de Nederlandse koloniën te herstellen.⁷⁰ Belangrijk was daarbij, naast het verzamelen van naturalia, dat hij begon aan de broodnodige inventarisatie van delfstoffen en plantaardige producten die voor ons land van groot economisch belang konden zijn. Afgesproken werd dat Reinwardt na terugkeer zijn functie van Directeur van ‘s Lands Kabinet van Natuurlijke Historie terug zou krijgen. Op 4 april 1815 schreef hij de Minister van Buitenlandse Zaken Martinus van Marum en Coenraad Jacob Temminck bereid te hebben gevonden hem gedurende zijn afwezigheid te vervangen.⁷¹ Een voordeel was dat Van Marum vanwege zijn werkzaamheden bij het Koninklijk Instituut al wekelijks in Amsterdam kwam. Hij zou tevens belast worden met de financiële administratie van deze onderneming. Beiden zouden de collectie naar behoren beheren, aanvullen en Reinwardts zendingen uitpakken en met de vaste collectie verenigen. Vanwege het vele werk, vooral wat betreft de insecten, stelde Reinwardt voor nog twee assistenten aan te stellen, te weten Anthony Johannes d’Ailly (1793-1851) en Joachim Sandra (1795-1828), de een vooral thuis in de wereld van de insecten en de ander in de delfstofkunde.⁷² De conciërge en opzetter der dieren was Reindert Draak (1786-1866), die voor drie gulden in de week zijn werkzaamheden verrichtte.⁷³ Op 12 oktober 1815 stemde de minister in met de tijdelijke benoeming van Van Marum en Temminck.⁷⁴

Beiden konden meteen flink aan de slag want twee weken later bood Reinwardt, reeds op de rede van Texel, zijn eigen collectie te koop aan.⁷⁵ Reinwardt schreef dat hij de collectie had aangelegd toen hij hoogleraar scheikunde en natuurlijke historie te Harderwijk was. Later, als directeur van ‘s Lands Kabinet had hij er al afstand van willen doen, maar onder een ‘vorig en vreemd gouvernement’ was dat geen optie geweest. Onder de huidige omstandigheden durfde hij wel zijn kabinet aan te bieden, waarin zich een groot

69 27 grands morceaux de diff. petrif. hors du cabinet. Grand echantillon de marne, de la montagne de St Pierre, contenant des vertebres du grand animal fossile de cette montagne [Mosasaurus??] et la carpace d’une tortue. Over de herkomst is helaas niets bekend.

70 Reinwardt vergezelde de commissarissen-generaal van Oost-Indië, die waren belast met het overnemen van het bestuur van de Engels en de uitoefening van het opperste bestuur. Zij (C.T. Elout, G.A.G.P. baron van de Capellen en A.A. Buyskes) hadden ook tot taak het bestuursapparaat te organiseren en een onderzoek in te stellen op het gebied van de handel, scheepvaart, landbouw en bevolking in de verschillende gewesten. Op 26 april 1816 kwamen zij op Java aan en op 3 januari 1819 droegen zij het gezag weer over aan de gouverneur-generaal.

71 NA-2.04.01: 4032, Binnenlandse Zaken 1813-1864, (4-4-1815).

72 Anthony Johannes d’Ailly (1793-1851), zoon van Anthony d’Ailly (1766-1825) en Johanna van Ketwich. Vader en zoon waren beiden apotheker en chemicus, o.a. voor het bereiden van eigen medicijnen. Joachim Sandra (1795-1827), studeerde rechten aan de universiteit van Amsterdam 1809-1815, ingeschreven universiteit van Utrecht 1815, promotie 1821, advocaat te Amsterdam.

73 Over Reindert Draak: G.A. Brouwer, *Historische gegevens over onze vroegere ornithologen en over de avifauna van Nederland*, Leiden 1954, p. 50; Sliggers & Besselink 2002, p. 117.

74 NA-2.04.01-4032, Binnenlandse Zaken 1813-1864, 12-10-1815.

75 Hij had deze met toestemming van de minister van Binnenlandse Zaken al op het Trippenhuys mogen plaatsen. Van Marum en Temminck wisten dat ze deze verzameling niet met de rest moesten verenigen (NA-2.04.01-4032, Binnenlandse Zaken 1813-1848, 28-10-1815).

aantal voorwerpen bevonden die in het museum ontbraken. Bijgesloten was een lijst met taxaties ter waarde van 2322 gulden, ondertekend door Van Marum en Temminck, die verklaarden dat de schattingen “billijk en na waarde” waren.⁷⁶ De collectie werd aangekocht en verenigd met die van ‘s Lands Kabinet, wat in de periode Van Marum en Temminck gebeurd zal zijn.

De samenwerking tussen Van Marum en Temminck liep vanaf het begin stroef. Steeds was er onenigheid over de inrichting, of het nu ging om de dure glazen stolpen voor op de lessenaars of over de etikettering van de insectencollectie. Daarbij ging Temminck steeds prat op zijn enorme zoölogische kennis, onder meer opgedaan in alle grote natuurhistorische musea van Europa.⁷⁷ Omdat Temminck bij Reinwardts vertrek in Frankrijk was, was hij slecht op de hoogte geweest van de gemaakte afspraken. Zo wist hij niet dat ook Van Marum Reinwardt als tijdelijk directeur zou opvolgen. Temminck zou zorg dragen voor de gewervelde en Van Marum voor de ongewervelde dieren. In een brief van 7 februari 1816 besloot Van Marum zijn directeursfunctie aan Temminck over te dragen, mede om verdere spanningen te voorkomen.⁷⁸

Toch was daarmee het conflict nog niet opgelost. Dat blijkt onder meer uit een brief, die Temminck aan Reinwardt schreef en waarvan hij een kopie stuurde aan Jhr. Mr. O. Repelaer van Driel (1759-1832), commissaris-generaal voor het Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen te Brussel.⁷⁹ Het was Temminck uit verschillende kanalen ter ore gekomen dat sommigen dachten dat hij uit was op de post van Reinwardt. Behalve Reinwardt zelf wilde hij ook Repelaer van Driel ervan overtuigen dat daar geen sprake van was. Of ook Van Marum die mening was toegedaan is onbekend, maar Temminck schreef wel dat Van Marum niet al het nieuws uit Oost-Indië met hem wilde delen. Hij had Van Marum het afgelopen half jaar slechts tweemaal gesproken en het toen raadzaam gevonden “het veld van eer te verlaten” en hem met de jonge d’Ailly alleen te laten.⁸⁰

In dezelfde brief signaleerde Temminck de annexatiedrift van Cornelis Apostool (1762-1844), naast kunstenaar sinds 1808 de eerste directeur van het Koninklijk Museum, het latere Rijksmuseum. Die maakte zich met zijn schilderijen van bijna het gehele gebouw meester, zodat er weinig ruimte overbleef voor de naturalia. Er moest constant gestookt worden om het vocht te verdrijven, omdat men anders binnenkort champignons van de torren kon plukken, aldus Temminck. Met goed afsluitbare kasten zou dit geen probleem zijn, zoals “bij eene expositie conform aan die van het Museum van Parijs, van Weenen en van

76 De collectie bestond uit anatomische preparaten, waaronder een negerkind en menselijke vruchten van verschillende ouderdom, maar ook een mensenhuid, een opgespoten mensenhart en een negerhoofd in was geboetseerd. Verder 27 voornamelijk West-Indische zoogdieren, 135 flessen met fysiologische preparaten, slangen, hagedissen, vissen, wormen, insecten, krabben en kreeften. Onder de droge preparaten bevonden zich schedels, bekkens en andere preparaten van mensen, een opgezette aap, skeletten en hoorns, een volledig skelet van een vinvis (*Balaena rostrata*), met een aantal preparaten in grote flessen, opgevulde slangen, gedroogde schildpadden en vissen. Tenslotte een enorme verzameling insecten in een kast met 240 laden, een verzameling delfstoffen (stenen, metaalertsen, rotsoorten, versteningen, enzovoort) in een kast, en een collectie kristalmodellen.

77 NHA-Van Marumarchief 529-22b (7-2-1816 en 13-2-1816).

78 Hoewel Van Marum de directie aan Temminck had overgelaten, was deze maar zelden in het museum te vinden. Omdat bij de nieuwe onderwijswet van 1815 alle hogescholen verplicht waren een natuurhistorische collectie voor het onderwijs in te richten en dergelijke verzamelingen bij de drie nieuwe universiteiten in de Zuidelijke Nederlanden ontbraken, moesten er verzamelaars op pad worden gestuurd. Hierover lezen we in een brief van Van Marum aan Reinwardt. Van Marum schrijft dat Temminck terug is van een verzamelreis door Zwitserland, Italië en Oostenrijk ten behoeve van de universiteiten in Gent, Luik en Leuven (NHA-Van Marumarchief 529-22a (20-9-1818)).

79 NA-2.04.01-4032, Binnenlandse Zaken 1813-1864, brief Temminck aan Reinwardt: Amsterdam 25-11-1816.

80 Ibid.

Londen, en zo iets diergelijks moet ook zo ik vertrouwd door den tijd in U plan vallen”, merkte Temminck fijntjes op tegen iemand die zich 11.000 kilometer verderop bevond en die de eerstkomende zes jaar niet zou terugkomen.⁸¹ Op die manier vernam Reinwardt ook dat zijn nog te verschepen verzamelingen dus niet in een optimale toestand bewaard zouden worden. Temminck gaf aan dat hij, om in vriendschap met Van Marum te leven, zo min mogelijk de confrontatie met hem zocht. Dat lukte hem overigens aardig door zijn aanhoudend verblijf in het buitenland waar hij veel tijd aan de ichtyologie besteedde. Ook gaf hij Reinwardt tips hoe hij het beste vissen kon verzamelen, verpakken en versturen.

Tenslotte ventileerde Temminck zijn mening over het aanleggen van naturaliënkabinetten bij de universiteiten. Dit deed hij onder andere naar aanleiding van zijn bezoek aan Parijs, waar op dat moment net de voorwerpen uit de stadhoudelijke verzameling van Willem V werden ingepakt. Na het vertrek van de Franse troepen en het herstel van het Nederlandse bestuur in 1813 waren de universiteiten begonnen natuurhistorische verzamelingen aan te leggen. Volgens Temminck gebeurde dit in grote haast en met minder oog voor de belangen van het onderwijs dan voor het uiterlijk vertoon. Het waren collecties, “waarin de eene Professor met den andere wedijvert om iets zeldzaams of vreemds te kunnen uitstellen.”⁸² Het was beter geweest als de universiteiten zich hadden toegelegd op het aanleggen van zo compleet mogelijke collecties Europese naturalia uit de drie rijken der natuur. Daarom zag Temminck mogelijkheden voor een Nationaal Museum, “om door zijne doubletten en door wel aangewende zorgen der Directeuren te kunnen strekken tot vermeerdering der Universiteits Cabinetten, en teffens ingerigt om tot een voldoende vraagbaak te dienen.”⁸³ Als voorbeeld noemde hij het natuurhistorisch museum in Parijs en het Piccadilly Museum van William Bullock (1812-1819) in Londen.⁸⁴ Bij Reinwardt en Repelaer van Driel kon er geen twijfel meer over bestaan hoe Temminck de natuurhistorische toekomst van Nederland zag en ook dat daarin voor Van Marum geen plaats was.

Coenraad Jacob Temminck

In het licht van deze plannen is het niet vreemd dat Temminck in 1819 officieel door koning Willem I, via de minister voor het Publieke Onderwijs Anton Reinard Falck, werd benaderd om na te denken over de oprichting van een Nationaal Museum.⁸⁵ Dit keer niet als een kern- of moedermuseum van de natuurhistorische kabinetten van de universiteiten, maar als een apart wetenschappelijk instituut. Dat Van Marum uiteindelijk niet in die plannen figureerde, hing mogelijk samen met het feit dat hij, ondanks zijn directeurschap van het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij geen grote affiniteit met de zoölogie had. Daarnaast was Van Marum net zeventig geworden. Het werd tijd voor nieuwe plannen met nieuwe mensen.

81 Ibid.

82 Ibid.

83 Ibid.

84 Het British Museum werd door Temminck niet genoemd, omdat dit Londense museum zich pas in 1815 was begonnen te transformeren van een bewaarplaats van naturalia tot een gerenommeerde onderzoeksinstituut. En het duurde zelfs tot 1880 voor de instelling een eigen gebouw kreeg. Zie voor dergelijke musea in Londen: Slingers en Besseling 2002, p. 106-107; R.P.W. Visser, De ontwikkeling van het natuurhistorisch museum sedert 1750, in: E. Bergvelt e.a. (red.), *Verzamelen. Van rariteitenkabinet tot kunstmuseum*, Heerlen 1993, p. 261-278.

85 Zie over Falck, Temminck en Van Marum: Martin P.M. Weiss, *The Masses and the Muses. A history of Teylers Museum in the Nineteenth Century*, diss. Leiden 2013, p. 21-27.

Temminck was daar heel duidelijk over in een brief aan Falck.⁸⁶ In het nieuwe nationale museum zag hij geen plaats voor een Van Marum of Brugmans, die “beiden, doch uit verschillende inzichten, niets zouden verzuimen, om mij uit den weg te ruimen.”⁸⁷ Vooral Brugmans moest het vanwege zijn “onbeperkte ijverzugt” ontgelden. Hij zou enkel zijn eigen plannen omarmen en niet iets wat uit andermans koker kwam. Door Brugmans toedoen was er nu een Leidens kabinet “met talrijke doubletten opgepropt, de blijken der onkunde van den opzichter in dat vak.”⁸⁸ Dat deze voorwerpen steeds bij het onderwijs werden gebruikt, was volgens Temminck een mythe. Voor een academische collectie was deze veel te uitgebreid. Het was onmogelijk dat één persoon al deze takken binnen de natuurlijke historie kon overzien, laat staan naar behoren beheren. Een dergelijke inrichting was dus eigenlijk gedoemd te mislukken. De collectie viel ook uit de toon in vergelijking met andere universitaire verzamelingen. Dit zou kunnen leiden tot jaloezie, omdat “in Leiden alles tot pracht en ostentatie wordt aangelegd, dat duizenden aldaar worden besteed, terwijl bij andere universiteiten de hoogleraar in voorschotten moeten treden, om zijn lessen met ontbrekende bewijsstukken te voorzien.”⁸⁹ De ene hoogleraar zou wedijveren met de andere “tot het oprigten van soortgelijke Babeltorens.”⁹⁰ Bij veilingen zouden zij tegen elkaar opbieden, terwijl het land daarvoor de kosten betaalt. Temminck sprak uit eigen ervaring. Tweemaal overbood Brugmans hem op een veiling, waar hij als ad-in-terimdirecteur van ’s Lands Kabinet objecten had willen verwerven.

Voor een nationaal museum voldeden de Leidse verzamelingen niet echt want die waren in het verleden meer aangelegd “om het oog van de minkundigen oppervlakkig te vestigen, dan om een leerrijke en nuttige serie van voorwerpen te exhibeeran; zal men evenzeer als nu in zodanig een geprojecteerd centraal museum voortgaan, om onnutte en onkundige lieden te gebruiken?”⁹¹ Er waren heel wat buitenlandse private verzamelingen die de collectie te Leiden ontstegen. Opnieuw moest Brugmans het ontgelden: “Dit alles bewijst, dat men een uitstekend geleerde, verre verheven van geest boven anderen kan zijn, maar dat men, met alle deze hooge geleerdheid, niet bekwaam in alle voorkomende vakken is, en het oude Fransche spreekwoord *qui trop embrasse mal étreint*, wordt hier in den uitgestreksten zin bevestigd.”⁹² Als zaakgeplastigde van zijn vriend Reinwardt kon Temminck ook niet anders dan een fel tegenstander zijn van een samensmelting van de Leidse universitaire verzamelingen en die van ’s Lands Kabinet. Maar dat zal eerder een façade geweest zijn om het wantrouwen weg te nemen, want uiteindelijk was Temminck het er toch om te doen Reinwardts baan over te nemen. Over zijn eigen rol en de inbreng van zijn verzameling wilde hij pas praten wanneer hij wist waar het nieuwe museum zou worden gevestigd. Hij eindigde met een dreigement als deze nieuwe onderneming niet van de grond kwam of gebrekkig zou worden uitgevoerd. Dan was hij misschien genoodzaakt “mijne begeerte en lust tot uitbreiding mijner natuurkundige kennis in een ander land voor te zetten.”⁹³

86 Brief (Amsterdam 17-7-1818) gepubliceerd in: H.T. Colenbrander, ‘Gedenkschriften van Anton Reinhard Falck’, in: *Rijks Geschiedkundige Publicatiën* 13, Den Haag, 1913, p. 411-415.

87 Ibid., p. 412.

88 Ibid., p. 413.

89 Ibid.

90 Ibid.

91 Ibid., p. 414.

92 Ibid.

93 Ibid., p. 415.

Minister Falck, de ontvanger van dit schrijven, tekende aan dat hij het niet in alle opzichten met Temminck eens was, maar dat diens brief toch de kiem bevatte van het te realiseren grote Museum van Natuurlijke Historie. Na een jaar discussiëren kwamen Falck en Temminck steeds dichterbij elkaar en kon er toch sprake zijn van een fusie tussen de universitaire collectie te Leiden, het Kabinet van de Koning in Amsterdam en Temmincks eigen natuurhistorische verzameling, alle onder de noemer van Rijksmuseum van Natuurlijke Historie, gevestigd te Leiden en onder directie van Temminck. In Falcks advies aan de Koning lezen we dat dit museum een centraal verzamelpunt werd,

als het ware een magazijn, welks dubbelen over-talrijk zullen zijn, om daarmede de Akademische verzamelingen der overige Hoogeschoolen te voorzien. Mindere fondsen tot aankoop aan dit Museum toegestaan, dan die thans tot dit einde aan de zes Hoogeschoolen, en het Amsterdamse Kabinet worden verstrekt, zullen *en* een groot Nationaal Museum onderhouden en de vijf overige Akademische verzamelingen beter en systematischer voorzien, dan thans geschied.⁹⁴

Nog hetzelfde jaar keurde de koning het voorstel goed om een centraal natuurhistorisch museum op te richten, waarin drie verzamelingen (een universitaire, een nationale en een particuliere) zouden samensmelten, namelijk de collectie van de Leidse Universiteit, die van het Lands Kabinet van Natuurlijke Historie, en die van Temminck zelf.⁹⁵ In ruil voor Temmincks inbreng werd hij aangesteld als directeur van het op 9 augustus 1820 opgerichte Rijksmuseum van Natuurlijke Historie, dat werd gevestigd in Leiden.⁹⁶

Rijksmuseum van Natuurlijke Historie

Men ging in Leiden voortvarend te werk. In het oprichtingsjaar werd meteen de Natuurkundige Commissie in Nederlandsch-Indië opgericht, die het Temminck mogelijk maakte verzamelaars en kunstenaars naar de Oost te zenden om net zoals Reinwardt de natuur te bestuderen en naturalia naar Holland te verschepen.⁹⁷ Interessanter is: hoe en met welke mineralen, gesteenten en fossielen werd de collectie uitgebreid? Uit 1822 dateert een instructie voor de conservator van het museum, die betrekking had op de mineralen en gesteenten. Deze werd belast met de rangschikking van deze collectie “tot meerder nut van het publieke onderwijs”. De collectie diende volgens het systeem van Werner (gesteenten) en Haüy (mineralen) te worden gerangschikt. Ook moest er een register worden bijgehouden van de dubletten in de gesloten laden en kasten van het Kabinet. De conservator mocht zonder toestemming van de directeur op geen enkel terrein van de natuurlijke historie een eigen verzameling aanleggen, handel drijven, voorwerpen verzenden of schenken. Omdat de collectie nu echt serieuze afmetingen begon aan te nemen werd de jonge student Friedrich Moldenhauer (1797-1866) uit Heidelberg naar Leiden gehaald om de mineralencollectie opnieuw te

94 Agatha Gijzen, *’s Rijks Museum van Natuurlijke Historie 1820-1915*, Rotterdam 1938, p. 12 (4-8-1820).

95 Waarschijnlijk was Temmincks collectie de rijkste en wetenschappelijk belangrijkste van de drie: 4000 vogels, 240 soorten zoogdieren, geramten van 93 zoogdieren, 122 vogels, 11 reptielen, 18 vissen en een groot aantal eieren (Holthuis 1995, p. 11).

96 Gijzen 1938; R.W.P. Visser, ‘Het Rijksmuseum van Natuurlijke historie in de 19^e eeuw’, in: Sliggers & Besselink 2002, p. 176-186; Cor F. Winkler Prins, ‘Geological collections of the Nationaal Natuurhistorisch Museum (Leiden, The Netherlands): cultural heritage of the geosciences and mining’, in: *Scripta Geologica, Special Issue 4*, 2004, p. 293-307.

97 Over de Natuurkundige Commissie: Gijzen 1938, p. 86 e.v.; M.J. Sirks, *Indisch Natuuronderzoek*, Amsterdam 1915, p. 86-140.

rangschikken. In 1823 zat zijn werk erop en zette hij samen met de al eerder genoemde mineraloog Karl Caesar von Leonhard (1779-1862) in Heidelberg een Mineralien Comptoir op voor de in- en verkoop van mineralen en gesteenten. Een van zijn eerste klanten Martinus van Marum voor Teylers Museum.⁹⁸

De collecties mineralen en gesteenten groeiden langzaam in verhouding tot de grote hoeveelheden naturalia die vanuit Nederlandsch-Indië door de Natuurkundige Commissie werden opgestuurd.⁹⁹ De natuuronderzoeker Heinrich Christoph von Struve (1772-1851), een Duits-Russische diplomaat te Hamburg, bood Koning Willem I zijn verzameling mineralen te koop aan. Voor 2500 gulden arriveerden later dat jaar in het museum 8 à 10 kisten met geïsoleerde kristallen, fossielen en rotssoorten “tot zijne verzameling delfstoffen behorende.” De arts en mineraloog Gerard Troost stuurde vanuit Amerika een collectie fossiele mollusken uit Ohio op, vergezeld van de belofte nog meer stukken verzendklaar te maken. Maar ook minder spectaculaire zaken werden geaccepteerd, zoals eind 1828 een stuk marmer, afkomstig van G. van Diezen uit Haarlem, waarin duidelijk de gelaatstreken van Prins Willem V “glorieuser gedachtenis” zichtbaar waren. Een andere categorie objecten was afkomstig van de grote waterwerken die onder Koning Willem I tot stand kwamen. Daartoe behoorden hertengeweien, gevonden bij het graven van de Zuid-Willemsvaart, fossiel hout, opgediept uit het Noord-Hollandskanaal en het Nieuwe Diep, en een walvis skelet uit het Koophandelsdok te Oostende.¹⁰⁰

Om het verzamelen te stimuleren werden gereedschappen, kisten en flessen door het museum ter beschikking gesteld en autoriteiten verzocht gratis spiritus af te staan. In 1825 schreef Temminck zelfs een boekje “hoedanig te handelen met voorwerpen van Natuurlijke Historie, ten einde dezelve behoorlijk te verzenden en voor verderf te bewaren”.¹⁰¹ Deze professionele aanpak deed de Hollandsche Maatschappij de concurrentiestrijd verliezen, zodat zij haar verzamelbeleid op den duur verlegde naar de binnenlandse fauna. Ook tussen de Hollandsche Maatschappij en het Zeeuwsch Genootschap moesten sommige schenkers, lid of directeur van beide instellingen, een keuze maken. Adriaan Moens (1728-1792), directeur-generaal van Nederlands-Indië, stuurde in 1788 een stuk versteend hout, gevonden in een rivier in het district Cheribon op Java, naar het Haarlemse Naturaliënkabinet. Tegelijkertijd kwam ‘een vergelijkbaar stuk in Zeeland aan, maar dan nog vergezeld van een ‘frais gewerkt kasje met laaden, waar in verscheidene schulpen’. In 1790 deed Moens de Maatschappij enkele stukken Japans papier cadeau, maar datzelfde jaar schonk hij ook een Japans tafelklokje aan het Zeeuwsch Genootschap. In 1782 had Moens al een Egyptische mummie richting Zeeland laten gaan. Gouverneur-generaal De Mist stuurde in 1805 daarentegen veel naturalia en etnografica uit Zuid-Afrika naar de Hollandsche Maatschappij en slechts één gevlochten drinknapje naar het Zeeuwsch Genootschap.¹⁰²

98 Zie hoofdstuk X, p. 380.

99 Zie voor schenkingen en aankopen via correspondenten: Gijzen 1938, p. 300-335.

100 Helaas zijn al deze voorwerpen in eerste instantie niet meer te traceren in het huidige Naturalis Biodiversity Center te Leiden, voorheen het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie (eigen onderzoek en mededeling Dr C.F. Winkler Prins, Naturalis). Het verdient aanbeveling nogmaals nauwgezet onderzoek te doen naar de herkomstgeschiedenis van de vroegste stukken.

101 C.J. Temminck, *Voorschrift, hoedanig te handelen met voorwerpen van Natuurlijke Historie, ten einde dezelve behoorlijk te verzenden en voor bederf te bewaren*, etc., Leiden 1825. Toen in 1815 Temminck en Van Marum als waarnemend directeuren van het ‘s Lands Kabinet fungeerden, vroegen zij de minister kisten met verzamelbenodigdheden te mogen laten maken om deze aan verzamelaars in Suriname, Curaçao en aan de kust van Guinea mee te geven.

102 Over schenkingen aan het Naturaliënkabinet Van de Hollandsche Maatschappij: Sliggers & Besselink 2002, p. 130-142, aan het Zeeuws Genootschap: *Spiegel van de Tijd. 225 jaar verzamelen door het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, Middelburg 1994, Sliggers & Besselink 2002, p. 156-174.

Hoewel, zoals afgesproken, de Leidse doubletten inderdaad aan andere universiteiten werden uitgedeeld, impliceerde dat dat men daar een afwachende houding aannam. In Groningen hadden de hoogleraren gedurende de gehele achttiende eeuw hun eigen verzamelingen bij het onderwijs ingezet. Daar kwam in 1815 verandering in toen de natuurlijke historie een aparte leerstoel kreeg, waaronder de mineralogie, geologie, zoölogie en dierlijke anatomie vielen. De eerste hoogleraar en directeur van het te stichten museum werd Theodorus van Swinderen (1784-1851), die als verzamelaar met een schone lei begon.¹⁰³ Alleen in de bibliotheek bevond zich een rugschild van een schildpad die vroeger in de hortus had rondgelopen. Al spoedig bleek dat het hem niet alleen ging om een evenwichtige onderwijscollectie, maar ook om het evenaren van Leiden en Utrecht. Op het gebied van de geologie was vooral de schenking uit 1817 van de uit circa tweeduizend stuks bestaande mineralenverzameling van professor E.J. Thomassen Thuessink (1762-1832) van belang.

Een enorme verrijking van de collectie was het kabinet van Petrus Camper, aangevuld en beheerd door zijn zoon Adriaan Gilles Camper. De laatste was in 1820 overleden, waarna koning Willem I de verzameling had aangekocht en het in zijn geheel aan de Hogeschool van Groningen cadeau had gedaan. Nog los van de naturalia en fossielen kwamen er circa zesduizend mineralen en gesteenten naar Groningen.

Ondanks de enorme verzamelwoede van Van Swinderen bleef de collectie wetenschappelijk gezien ondermaats. Dat blijkt onder meer uit een schrijven van J.G.S. van Breda aan zijn vriend Van Marum. Van Breda had op een reisje het Groninger Museum bezocht. Naast het Museum Camperianum vermeldde Van Breda de doubletten die Van Swinderen uit Leiden had gekregen. Daarbij had Van Breda steeds moest denken aan de spreuk: “een gegeven paard moet men niet in de bek kijken”. Want alle enigszins bijzondere schedels hadden hun tanden in Leiden achtergelaten! Er was maar weinig van Van Breda's gading geweest. “Van de Groninger fossilia is alleen een klein gedeelte geëxponeerd, dat naar Goldfus geëxponiceerd is; het meeste is ingepakt. Steenen uit den omtrek bestudeert men het best in de bestrating van Groningen zelve; in de collectien zijn er geene.”¹⁰⁴

Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden

Tenslotte werd het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie nog uitgebreid met voorwerpen die uit het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden kwamen. Dit museum kwam in 1816 in Den Haag tot stand op initiatief van koning Willem I, die na 1813 de bezittingen van de Oranjes probeerde onder te brengen in tal van openbare staatsinstellingen. Het museum heette in eerste instantie Kabinet van Chinese Zeldzaamheden en leek nog het meest op het kabinet van naturalia en kunstvoorwerpen van stadhouder Willem V. Vijf jaar later werd de naam veranderd in Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden, omdat er ook vele niet-Chinese voorwerpen werden tentoongesteld, waaronder de ‘ethnografische’ verzamelingen en andere in Nederland achtergebleven zeldzaamheden van stadhouder Willem V en diens vader.¹⁰⁵

De eerstkomende jaren werden nog veel naturalia in het Kabinet van Zeldzaamheden geplaatst, zoals in 1818 een verzameling mollusken van de gouverneur-generaal van Curaçao, vice-admiraal Albert Kikkert (1762-1819). Wel werd bij de aanvaarding van de schenking aangetekend dat de voorwerpen tot de

103 M.E. Voorhoeve, ‘Het Museum van Natuurlijke Historie’, in: J. Kingma e.a. (red.), *Universitair leven in Groningen 1614-1989. Professoren en studenten*, Groningen 1989, p. 100-113.

104 NHA-Van Marumarchief 529-14, Bad Bentheim 15-8-1832.

105 NA 2.04.01:4030-36. Lijst met door Hofraad Hoffman overgedragen historische kunstvoorwerpen aan het Kabinet van Zeldzaamheden, waaronder een aantal edelstenen, ertsen en gesneden stenen (6-7-1816).

natuurlijke historie behoorden en tot nader order in het Haagse kabinet werden bewaard.¹⁰⁶ Begin 1821 schreef Falck aan Temminck dat er klachten waren over voorwerpen in de koninklijke kabinetten die er niet thuishoorden. Hij kwam met het volgende voorstel:

1. Aan de collectie van het Rijksmuseum te Amsterdam moesten alle tekeningen en miniaturen worden toegevoegd, terwijl zeldzaamheden en oudheden verwijderd dienden te worden.
2. Het Kabinet van schilderijen in Den Haag, het latere Mauritshuis, moest bestemd blijven voor schilderijen in olieverf.
3. In het Kabinet van Zeldzaamheden moesten alle voortbrengselen van de natuur, voorwerpen van schone kunsten en oudheden afgescheiden worden, zodat het bepaald bleef tot een museum met voorwerpen van kunst uit de Middeleeuwen en in het algemeen van nog levende volken.
4. Natuurvoortbrengselen en voorwerpen der natuur die enige bewerking hebben ondergaan, moesten worden overgebracht naar het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie. Uit dit museum werden afgezonderd alle voorwerpen van kunst en voorwerpen die hun belang ontleenden aan hun bewerking.
5. Het Kabinet van Penningen bleef beperkt tot oude of hedendaagse penningen en munten en gesneden stenen, terwijl oudheden en zeldzaamheden elders ondergebracht moesten worden. 6. Onder oudheden werden verstaan voorwerpen van schone of andere kunsten, afkomstig van volken die niet meer bestonden, die verenigd moesten worden in een afzonderlijke verzameling (het latere Museum van Oudheden).

Dat het ook hierna niet altijd duidelijk was wat waar hoorde, blijkt uit een brief waarbij de directeur van het Rijksmuseum Cornelis Apostool vier zogenaamde donderstenen, elf stenen beitels en een basaltsteen in de vorm van een scarabee aan Temminck voor zijn museum aanbood. Deze kwamen uiteindelijk bij Caspar Reuvers (1793-1835) in zijn Archeologisch Museum terecht, het latere Museum van Oudheden. Alle andere zeldzaamheden kregen later een plaats in een nieuw Ethnografisch Museum te Leiden, dat in 1883 werd omgedoopt in Rijksmuseum voor Volkenkunde.¹⁰⁷

Conclusie

Uit het voorgaande is gebleken dat de institutionele verzamelingen met het accent op de natuurlijke historie bij het verwerven van nieuwe objecten steeds vaker in dezelfde vijver visten. Pas met de oprichting van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie in 1820 kwam er een goede verdeling en ontstonden er duidelijk afgebakende, gespecialiseerde verzamelingen. In de aanloop naar deze nationale verzameling speelden Teylers Museum en het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij een cruciale rol bij het verwerven van de beschikbare naturalia, respectievelijk via veilingen en schenkingen van de gouverneurs in de koloniën. Omdat Martinus van Marum bij beide instellingen aan het roer stond, is zijn aanpak hierbij van groot belang geweest. Maar ook toen zijn verzamelwoede in 1803 in Teylers Museum werd getemperd, was

¹⁰⁶ NA- 2.04.01: 4030-205 (2-1-1818).

¹⁰⁷ Rudolf Effert: *Volkenkundig verzamelen: het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden en het Rijks Ethnografisch Museum, 1816-1883*, Proefschrift Universiteit Leiden, 2003; Rudolf Effert, *Royal cabinets and auxiliary branches: origins of the National Museum of Ethnology, 1816-1883*, Leiden 2008.

niet alleen dit gegeven zelf, maar ook zijn rol bij andere collecties van grote invloed op het reilen en zeilen van die verzamelingen.

Tussen 1754 en 1785 ontving de Leidse Universiteit geen schenkingen meer van gouverneurs uit de koloniën. Zij gaven de voorkeur aan plaatsing van hun naturalia in de collectie van een geleerd genootschap, waar hun ook vaak een zeer vererend lidmaatschap werd aangeboden. Ook naturalia uit particuliere collecties werden niet of nauwelijks aangekocht. Dat had ook te maken met de interesse van hoogleraar Nicolaas Sebastiaan Allamand, onder wiens verantwoordelijkheid de universitaire collectie viel. Dat veranderde geheel na 1787 met de aanstelling van Sebald Justinus Brugmans, die binnen de natuurlijke historie vooral de mineralogie een warm hart toedroeg. Hoewel er geen sprake is van concurrentie bestreek hij vaak hetzelfde terrein als Van Marum en boden beiden meerdere malen op dezelfde veiling. Vooral na 1815, wanneer bij Teylers Museum nauwelijks meer gesteenten arriveerden, nam de geologische collectie in Leiden enorm toe, ook door verzamelreizen die Brugmans zelf ondernam.

Iets soortgelijks gold voor de periode 1808-1815 toen het Cabinet du Roi, dat overging in 's Lands Kabinet, zeer belangrijke mineralencollecties van particulieren aanschafte. Meestal werd Van Marum die gevraagd te adviseren bij de aankoop. Waarschijnlijk was bekend dat er een collectiestop in Haarlem was, want daar werd niets meer aangeboden. Ook na de oprichting van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie, waarin 's Lands Kabinet opgaat, blijft men daar fossielen en gesteenten aanbieden.

Vanaf 1815 werd de behoefte aan meerdere, verspreide collecties vergroot omdat de nieuwe onderwijs-wet van dat jaar alle hogescholen verplichtte een natuurhistorische collectie voor het onderwijs in te richten. Zowel Temminck als Brugmans ondernamen in Duitsland, Zwitserland, Italië en Oostenrijk verzamelreizen. Omdat de spoeling door het groeiende aantal collecties steeds dunner werd, werd in 1820 – met de opening van het nieuwe Rijksmuseum van Natuurlijke Historie – besloten dat de Hollandsche Maatschappij zich alleen nog op de inlandse flora en fauna zou concentreren.

Van Marums invloed bij de totstandkoming van de natuurhistorische verzamelingen in Holland omstreeks 1800 is groot geweest. Toen hij zich terugtrok als actieve verzamelaar zag het museale veld er opeens heel anders uit. Des te opvallender is het dat de in slechts 25 jaar aangelegde paleontologische en mineralogische collectie van Teylers Museum zo ongewoon divers is qua samenstelling en herkomst. Het Haarlemse museum kan zich ook meten met buitenlandse verzamelingen, vooral met die waarvan de herkomst achttiende-eeuws is.¹⁰⁸ Dat geldt natuurlijk niet voor vroege verzamelingen die voor studie en de opleiding van mijnningenieurs werden gebruikt, zoals die van de Bergakademie uit Freiberg (1765) en die van de École des Mines uit Parijs (1783).¹⁰⁹ Behalve dat er grote hoeveelheden mineralen en gesteentemonsters naar deze instituten werden opgestuurd, werden belangrijke particuliere verzamelingen aan de collecties toegevoegd.¹¹⁰

Sommige collecties waren veel groter dan die van Teylers Museum, maar de factor tijd is er debet aan dat zij op den duur sterk zijn gekrompen. Zo bestond de collectie van de Engelse verzamelaar Hans Sloane bij de oprichting van het British Museum in 1758 uit 32.535 mineralen en gesteenten, waarvan uiteindelijk slechts 161 mineralen bewaard zijn gebleven. Sloane had maar liefst 190 correspondenten die hem

108 Voor een overzicht van institutionele mineralogische verzamelingen die hun oorsprong hadden vóór 1799, zie: Wendell. E. Wilson, *The history of mineral collecting 1530-1799*, Tucson 1994, p. 152-153.

109 Officieel: École Nationale Supérieure des Mines de Paris (MINES ParisTech).

110 Dat geldt in mindere mate voor de Bergakademies/Mining Schools van Sint-Petersburg (1773), Koningsberg (1757), Schemnitz (1735) en Berlijn (1770).

het materiaal van over de hele wereld aanleverden.¹¹¹ Het dichtst in de buurt van Teylers collectie komt de verzameling van de in 1779 opgerichte Oberlausitzischen Gesellschaft der Wissenschaften in Görlitz. De meeste aanwinsten van mineralen, gesteenten en fossielen waren afkomstig van de leden, maar ook werden studieverzamelingen gekocht zoals die van Johann Friedrich Wilhelm Toussaint Charpentier (1738-1805) en van Johann Karl Wilhelm Voigt (1752-1821). De belangrijkste aanwinst was de in 29 kasten opgeborgen en uit 8800 stukken bestaande verzameling van de net overleden Adolf Traugott von Gersdorff (1744-1807), natuuronderzoeker en mede-oprichter van het gezelschap.¹¹² Op dat moment bestond de collectie uit tienduizend exemplaren. Hoe ver de overeenkomsten gaan, blijkt uit de aanwezigheid van een identieke maquette van de Mont Blanc alsmede een topje van die berg.¹¹³ Het Görlitz topje werd er echter niet door De Saussure afgehakt, maar een jaar eerder door Jacques Balmat (1762-1834) en Michel-Gabriel Paccard (1757-1827). Von Gersdorff was zelf getuige van deze beklimming. Het is ook niet toevallig dat Van Marum en Von Gersdorff elkaar kenden, al betrof hun contact uitsluitend de fysica. Dit contact resulteerde in een elektriseermachine die door de Hollandse instrumentmaker Cornelis van Wikerla voor Von Gersdorff werd gebouwd.¹¹⁴ Van Marums kennis op het gebied van de fysica werd natuurlijk veel vaker aangeboden door collega's uit heel Europa.

Het vervolg

Van Marum werd in 1839, twee jaar na zijn dood, opgevolgd door Jacob Gijsbertus Samuel van Breda (1788-1867), als directeur van Teylers Museum en als secretaris van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen. Naast deze functies bekleedde hij ook nog een hoogleraarschap te Leiden, dat hij op eigen verzoek in 1857 beëindigde. Van Breda was vooral de paleontologie toegedaan en schafte, voornamelijk via de handel¹¹⁵ en door goede contacten met groeve-eigenaren, grote collecties fossielen aan. De omvangrijke verzamelingen met fossielen uit de Lias-afzettingen in Württemberg, uit Solnhofen (Boven Jura) en uit Oeningen (Mioceen) stammen alle uit deze periode. De mineralogische collectie die Van Marum had aangeschaft, werd nauwelijks meer uitgebreid, ook niet toen Van Breda in 1864 beide Haarlemse ambten neerlegde. Hij werd als conservator van het Paleontologisch-Mineralogisch Kabinet opgevolgd voor Tiberius Cornelis Winkler (1822-1897). Volkert Simon Maarten van der Willigen (1822-1878) werd conservator van het Natuurkundige Kabinet van Teylers Stichting. Edouard Henri von Baumhauer (1820-1885) volgde Van Breda op bij de Hollandsche Maatschappij. Door een toenemende specialisatie konden al deze functies, voorheen uitgevoerd door één man, niet meer verenigd worden. Een tweede Van Marum was er niet meer.¹¹⁶

111 John Thackray, 'Mineral and Fossil Collections', in: Arthur MacGregor, *Sir Hans Sloane. Collector, Scientist, Antiquary, Founding Father of the British Museum*, Londen 1994, p. 123-135.

112 Anke Tietz, 'Die geowissenschaftliche Sammlung', in: *Kunst und Wissenschaft um 1800. Die Sammlungen der Oberlausitzischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Görlitz*, Bielefeld 2011, p. 81-95.

113 Ibid., p. 92-94.

114 Ibid., p. 56-57. De collectie die zich momenteel in de Städtischen Sammlungen für Geschichte und Kultur Görlitz bevindt, bevat ook enkele brieven van Van Marum aan Von Gersdorff over deze elektriseermachine.

115 De belangrijkste handelaren waren Johann Jakob Kaup (1803-1873) en August Adam Krantz (1809-1872).

116 Ook de latere conservatoren Eugène Dubois (1858-1940) en Carolus Octavus van Regteren Altena (1907-1976) waren geen van beiden echt geïnteresseerd in de mineralogie en verwierven op dit terrein nauwelijks belangrijke stukken.

Jaar verwerving	Universiteitscollectie Leiden	Cabinet du Roi/Lands Kabinet
1751	Willem Graaf Bentinck	
1754	Conradus Zumbach van Koesfelt	
1755-1786	Geen aankopen en schenkingen in verband met bloeiperiode Naturaliën-kabinet Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen	
1787	Abraham Paulusz Gevers	
1797	Hendrik Twent	
1799	Kristalmodellen Häüy	
1800	Alexander Petrus Nahuys	
1801	Harzgesteenten G.S.O. Lasius	
1801	Aanvulling uit coll. S.J. Brugmans	
1803		Van Marum heeft ruzie met Directeuren Teylers Stichting en adviseert aankopen elders
1808		Johannes Eusebius Voet
1809		Gerard Troost
1814		Gerard Nicolaas Pieter Hasselaer
1815	Gedeeltelijk retour collectie Parijs	
1818	Urban Friedrich Benedict Brückmann	
1820	Overdracht aan nieuwe Rijksmuseum van Natuurlijke Historie	Overdracht aan nieuwe Rijksmuseum van Natuurlijke Historie

Overzicht van voornamelijk mineralogische collecties, die de basis vormden voor de geologische verzamelingen in het nieuwe Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden (vanaf 1820).

